

بررسی دیدگاه تربیت اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی و ابن سینا

زینب رویین تن^۱، دکتر علیرضا فقیهی^۲، زهرا حدید چی^۳، فرخنده نیک محمدی^۴

چکیده

آگاهی از روشها و اهداف تعلیم و تربیت به خصوص تربیت اخلاقی مستلزم شناخت آراء مربیان و فیلسوفان بزرگ، به ویژه اسلامی است. از این رو هدف این مقاله بررسی دیدگاههای اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی با ابن سینا است. روش تحقیق به کار گرفته شده در این مقاله، کیفی از نوع تحلیلی، است. منابع تحقیق شامل کتابها، پایان نامهها، مجلات، مقالات و پژوهشها و تحقیقات مرتبط با موضوع می باشد. بر این اساس مهمترین نتایج و دستاوردها این تحقیق عبارت است از: شناسایی اهداف تربیت اخلاقی و اهداف آموزشی، شناسایی اصول تربیت اخلاقی شامل ارزشمندی انسان، اقتدا به طبیعت طفل و... برای تحقق این اصول، روشهایی مانند پرهیز از همنشینی با بدان و دوری از شنیدن حکایات آنان و... شناسایی شده است.

واژه های کلیدی: خواجه نصیرالدین طوسی، ابن سینا، تعلیم و تربیت، اخلاق

۱- دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی zainabroointan20@gmail.com

۲- هیئت علمی دانشگاه آزاد اراک

۳- دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی

۴- دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی

اخلاق تربیتی ابن سینا: ابن سینا اولین فیلسوف مسلمانی بود که از تعلیم و تربیت به عنوان یک موضوع مستقل یاد کرد. او انواع مختلف تعلیم و تربیت را توصیف می‌کند اما مهمترین آنها را تربیت عقلی می‌داند که عبارت است از پرورش ذهن. (زیبا کلام مفرد، ۱۳۸۴، ص ۲۸). وی اولین هدف تربیتی را اصلاح نفس می‌داند و بر اهمیت آن تأکید دارد: نخستین سیاستی که سزاوار است انسان را به آن آغاز کند سیاست نفس خود اوست (نجمی زنجانی، ۱۳۱۹، ص ۱۷). ابن سینا در رساله السعاده و ذکر الحجج علی جوهریه النفس می‌گوید: برخی گمان می‌کنند که سعادت عبارت از رسیدن به لذات حسی و ریاست‌های دنیوی است، ولی کسی که اهل تحقیق باشد، می‌داند که هیچکدام از لذت‌های حسی سعادت نیست، زیرا همگی با نواقص و ناملایمات همراه است. به عقیده شیخ الرئیس، سعادت حقیقی عبارت از امری است که ذاتاً مطلوب است و به دلیل خودش گزینش می‌شود و مسلم است آنچه مطلوب با لذات است و امور دیگر هم به سبب آن مطلوب واقع می‌شود، برتر از امری است که به دلیل چیزهای دیگر طلب می‌شود. سعادت بالاترین چیزی است که انسان به دنبال کسب آن است و هدایت به راه سعادت نیز بالاترین هدایت هاست، چرا که شرافت هدایت‌ها به غایاتی است که به آن رهنمون می‌گردند. سعادت بزرگ، «نزدیکی به حق اول است» که مطلوب‌های دیگر در برابر آن ناچیز است و حکمای الهی میل و رغبتشان برای نیل به این سعادت، بیش از رسیدن به سعادت جسم است. (اعرافی و دیگران، ۱۳۷۷، ص ۲۷۶). از نظر ابن سینا سه گروهی که اهل شقاوت اند و در عذاب خواهند بود عبارتند از: جاحدن، معرضان و مهملان - جاحدان: کسانی که ضد کمال را تحصیل کرده اند، که در حقیقت از نظر ماهیت منکر کمال نفوس هستند. ۲- معرضان: آنان که به امری اشتغال یافته اند که آنها را از اکتساب کمال دور ساخته، ولی آن امر ضد کمال نبوده است. ۳- مهملان: نفوسی که به کسب هیچ یک از علوم اشتغال نورزیده اند و در کسب کمال سستی و تبلی می‌کنند. (اعرافی و دیگران، ۱۳۷۷، ص ۲۷۹). ابن سینا تعلیم و تربیت را دارای دو بعد فردی و اجتماعی می‌داند پس اهداف آن نیز به دو دسته اهداف فردی و اجتماعی تقسیم می‌شود و در اینجا به بررسی اهداف می-پردازیم. الف- اهداف فردی: وصول انسان به سعادت در دنیا و پس از مرگ، خود شناسی و تربیت و اصلاح نفس، شکوفایی عقل و ادراکات، ارضای نیازهای روحی فرد، اشتغال و درآمد از راه حلال، آمادگی برای ازدواج و تشکیل خانواده پس از اشتغال، احساس کرامت و عزت نفس (تدبیرمنزل). مهمترین هدف (تربیت فردی) ایجاد عادت به تفکر در انسان هاست. ب- اهداف اجتماعی: سعادت جامعه، پایداری و تقویت بنیان خانواده، معاشرت صحیح و عقلانی در جامعه (زیبا کلام مفرد، ۱۳۸۴، ص ۷۳). روشهای تربیت اخلاقی از دیدگاه ابن سینا: شناخت کامل فرد برای اصلاح او، استفاده از دوست خردمند برای اصلاح نفس، نصیحت و ارشاد، مقایسه اخلاق خود با دیگران (نجمی زنجانی، ۱۳۱۹).

جایگاه تربیت اخلاقی خواجه نصیر الدین طوسی

هدف اصلی تربیت اخلاقی از نظر خواجه طوسی ایجاد و استقرار منش‌های معینی است که انسان را به سعادت و کمال و بالاترین مرتبه سعادت (نایل شدن به جوار رب العالمین) می‌رساند (طوسی، ۱۳۶۰، ص ۶۴). پس از دیدگاه خواجه، اولین گام در راه رسیدن به این هدف شناخت نفس است؛ چرا که انسان تا نفس خود را نشناسد هرگز نمیتواند برای اصلاح آن اقدام کند و در جهت بهبود اخلاق گام بردارد. از این‌روست که امام جعفر صادق (ع) فرمودند: «من عرف نفسه فقد عرف ربه»؛ کسی که خود را شناخت، خدای خود را شناخته است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ص ۱۳) و نیز حضرت علی (ع) فرمودند: «افضل المعرفه معرفه الانسان نفسه»؛ برترین معرفت آن است که انسان نفس خود را بشناسد (آقا جمال خوانساری، ۱۳۶۶، ص ۳۸۷).

اهداف تربیتی: هدف یکی از عناصر اصلی و اساسی تعلیم و تربیت است. هدف در تعلیم و تربیت به معنی وضع نهایی و مطلوبی است که به طور آگاهانه، سودمند تشخیص داده شده است و برای تحقق آن، فعالیت‌های مناسب تربیتی انجام می‌گردد. هدف‌های تربیتی سه کارکرد دارد: 1. رهبری فعالیت‌های تربیتی؛ 2. ایجاد انگیزه در فرد؛ 3. ارائه معیاری برای ارزیابی (پژوهشکده حوزه و دانشگاه، 1378 ص 5). اهداف تربیتی مورد نظر خواجه طوسی به دو صورت: یکی اهداف غایی واسطی و دیگری اهداف مربوط به تعلیم و تربیت قابل طرح است. الف. اهداف تأدیبی: 1. الف. زمینه سازی: یکی از اهداف اولیه و اصلی تربیت اخلاقی کودک از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی، که نقش زمینه سازی برای هدف‌های تعلیمی و تفهیمی دارد، مجموعه آموزش‌هایی است که برای تأدیب کودکان باید انجام داد. به نظر خواجه طوسی، زمان تربیت اخلاقی کودک بعد از دوره شیردهی است. وی معتقد است قبل از اینکه اخلاق کودک تباہ گردد، باید به تأدیب و تربیت اخلاقی او پرداخته شود: و چون رضاع او تمام شود به تأدیب و ریاضت اخلاق او مشغول باید شد پیشتر از آنکه اخلاق تباہ فرا گیرد. چه کودک مستعد بود و به اخلاق ذمیمه میل بیشتر کند به سبب نقصانی و حاجتی که در طبیعت او بود

. (همایی، 1374، ص 115 و 114). 2- الف. پرورش قوه حیا: پرورش قوه حیا «اولین هدف و زمینه ساز تربیت اخلاقی کودک است و باید اهتمام زیادی در پرورش این قوه در کودکان به کار بست؛ زیرا به عنوان اولین قوه از قوه ناطقه یا عقلانی در کودک ظاهر می‌شود. از نظر خواجه ظهور چنین قوه ای خود دلیل بر تربیت پذیری انسان است. و اول چیزی از آثار قوت تمییز که در کودک ظاهر شود حیا بود؛ پس نگاه باید کرد اگر حیا بر او غالب بود و بیشتر اوقات سر در پیش افکنده دارد و وقاحت ننماید، دلیل نجابت بود؛ چه نفس او از قبیح محترز است و به جمیل نایل و این علامت استعداد تأدب بود و چون چنین بود، عنایت به تأدیب و اهتمام به حسن تربیتش باید داشت و هم الوترک رخصت نداد (طوسی، 1360، ص 222). 3- الف. ایجاد ویژگی‌های خوب: یکی دیگر از هدف‌های تربیت اخلاقی در مرحله تأدیب، که خواجه بدان توجه خاصی دارد، ترغیب کودک به همنشینی با نیکان و جلوگیری از همنشینی با بدان به منظور ایجاد ویژگی‌های نیک است، زیرا نفس کودک ساده است و از سرمشق‌های محیطی و بویژه همسالان خود سریع تأثیر می‌پذیرد.» و اول چیزی از تأدیب آن بود که او را از مخالفت اضداد، که مجالست و ملاعبت ایشان مقتضی افساد طبع او بود، نگاه دارند؛ چه نفس کودک ساده باشد و قبول صورت از اقران خود زودتر کند (همایی، 1374، ص 115). 4- الف. حفظ کرامت و حرمت نفس کودک، معلم و بزرگترها: خواجه طوسی ضمن اشاره به نقش تربیتی تشویق و تنبیه (مؤاخذه) ملایم بزرگترها و معلم در شکل‌گیری اخلاق کودک در دوران طفولیت، رعایت کرامت و حرمت نفس کودک، معلم و هر کسی را گوشزد می‌کند که مسئول آموزش کودک است. بر حرمت نفس خود و معلم و هر کس که به سن از او بزرگتر رسد تحریص کنند و فرزندان و بزرگان بدین آداب محتاج‌تر باشند (طوسی، 1360، ص 226). ب. اهداف آموزشی یا تعلیمی: خواجه طوسی بر این باور است که در مرحله تعلیمی ابتدا باید به آموزش سنت‌ها و فرائض دینی، آموختن شعر و به طور کلی علما خلاق به کودکان پرداخت؛ چرا که آموزش کارهای غیر اخلاقی به نوآموزان و جوانان، آنها را فاسد می‌کند و پس از آن دیگر علوم مربوط به حکمت نظری را به آنها آموخت. پس تعلیم او آغاز کنند و محاسن و اخبار و اشعار که به ادب شریف ناطق بود او را حفظ کنند تا مؤکد آن معانی شود که در او آموخته باشند و از اشعار سخیف، که بر ذکر غزل و عشق و شرب خمر مشتمل بود، احتراز فرمایند و بدان که جماعتی حفظ آن از ظرافت پندارند و گویند که رقت طبع بدان اکتساب باید کرد، التفات نمایند؛ چه امثال این اشعار مفسد اخلاقی بود (همایی، 1374: 119 و 118). ج. اهداف تفهیمی: خواجه طوسی معتقد است که پرورش قوه فهم در تربیت اخلاقی و خود ساز کودکان و نوجوانان نقش اساسی

دارد. به نظر وی هنگامی باید به پرورش این قوه پرداخت که فرد به مرحله‌ای از درک و فهم رسیده است که اغراض دیگران را در می‌یابد؛ به عبارت دیگر مربی در این مرحله با منطق و استدلال، دلیل کارهای اخلاقی را به مربی می‌فهماند. فرد با رشد قوه عقل و فهم خود و نیز بینش و بصیرت اخلاقی دلیل آنچه را در آغاز با تقلید و عادت آموخته و انجام داده است، در می‌یابد (طوسی، 1360: 227).

اصول و روشهای تربیت اخلاقی

اصل اول: شرافت، کرامت و ارزشمندی انسان: بر اساس این اصل، انسان به دلیل نفس قدسی که واجد آن شده، موجودی است ارزشمند که در آیات و روایات به آن اشاره‌های فراوان شده است (طوسی، 1360، ص 63). بر این اساس، مربی به حفظ کرامت و ارزشمندی مربی توجه دارد. روش‌هایی که می‌تواند به تحقق این اصل کمک کند عبارت است از: الف) استفاده از تشویق و تنبیه کنترل شده و هدفدار. ب) روش محبت و کرامت. ج) روش تغافل و چشم‌پوشی. د) توجه به تفاوت‌های فردی دانش-آموزان. اصل دوم: اصل اقتدا به طبیعت طفل. اصل سوم: غلبه قوه عاقله بر قوای دیگر. اصل چهارم: محور بودن شریعت (همسویی با فطرت خداجویی و دین‌خواهی). اصل پنجم: تقدم تشخیص بر سبب‌شناسی و درمان (همانندی علم اخلاق با علم طب). اصل ششم: تقدم تخلیه بر تحلیله. اصل هفتم: استمرار و مداومت. اصل هشتم: جامعیت

نتیجه‌گیری

از نظر خواجه، غایت و هدف نهایی تربیت اخلاقی، رساندن فرد به سعادت است که در نتیجه تهذیب قوای نفسانی (شهووی، غضبی و نطق) و ایجاد اعتدال در میان آنها حاصل می‌شود. ایجاد فضایل چهارگانه عفت، شجاعت، علم و عدالت - از هدف‌های اصلی تربیت اخلاقی از نگاه خواجه نصیر الدین طوسی به شمار می‌رود. همچنین در زمینه روش‌ها همانند بیشتر دانشمندان اسلامی (عادت دادن) را بویژه در دوران کودکی عمده‌ترین راه تربیت اخلاقی می‌داند. در این زمینه توجه به مراحل تربیت اخلاقی از نظر وی مهم و اساسی است. با افزایش سن متریبان به تهذیب اخلاق و شیوه‌های مختلف خود سازی اخلاقی از راه ریاضت اخلاقی و به طور کلی روش‌های عقلانی تأکید زیادی دارد. نکته قابل توجه، اهمیتی است که خواجه در زمینه پرورش اخلاقی به تفاوت‌های فردی قائل است. وی با توجه به این اصل بر این باور است هرکسی باید به حسب استعداد و توانایی‌های خود تحت تربیت قرار گیرد. با توجه به اینکه تأکید خواجه طوسی بر تربیت اخلاقی از طریق عادت دادن کودکان، تنها تقلید کور کورانه نیست، وی معتقد است که فرد باید با افزایش سن، خود دلیل کارها را با نیروی عقل دریابد و عادات آموخته شده در کودکی را آگاهانه به کار گیرد؛ همچنین با قرار گرفتن در عصر ارتباطات، که مبادله اطلاعات و دیدگاه‌های مختلف به آسانی صورت می‌پذیرد و حاصل آن می‌تواند بروز سؤال‌ها و تردیدهای فراوان در حجیت و اعتبار دین، اخلاق و کارهای اخلاقی باشد، پیشنهاد می‌شود تربیت اخلاقی در این عصر، بیش از هر زمان دیگر، چهره عقلانی به خود گیرد. در چنین وضعیتی و با حجم عظیمی از سؤال‌ها و تردیدها، دین‌ورزی و سخن گفتن از تربیت اخلاقی هنگامی دوام می‌آورد که موجودیتی موجه و مدلل داشته باشد نه اینکه سلیقه‌ای باشد؛ لذا رسالت اصلی آموزش و پرورش در زمینه تربیت اخلاقی در عصر ارتباطات ابتدا ادغام دیدگاه‌های تربیت اخلاقی مورد نظر بزرگان و متفکران کشور با یکدیگر و با آموزه‌های مکتب اسلام به منظور بهره‌گیری هر چه بیشتر از منابع و ذخایر عظیم اخلاقی، و نیز تنظیم و تدوین اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی و سپس عملی کردن آنها در مدارس توسط مربیانی است که به صورتی توانمند در عرصه تربیت اخلاقی وارد شوند و

در رویارویی با افکار گوناگون عقلانیت آموزه‌های دینی و اخلاقی را تبیین می‌کنند. از دیگر شباهت‌ها در اهداف تربیت اخلاقی این دو فیلسوف کسب اعتدال و میانه‌روی و کسب فضائل اخلاقی است. از شباهت‌هایی که می‌تواند در روش تربیت اخلاقی دیده شود خواجه در مراحل تربیت، مشابه ابوعلی سینا نظر داده است.

منابع:

- ابن سینا (۱۳۷۰). الهیات نجات. ترجمه‌ی سید یحیی یثربی. تهران: انتشارات فکر روز.
- اعرافی، علیرضا و دیگران (۱۳۷۷). آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن. تهران: انتشارات سمت.
- خوانساری، محمد (۱۳۵۹). مجموعه مقالات و سخنرانی‌های هزاره‌ی ابن سینا در ایران. تهران: انتشارات کمیسیون ملی یونسکو.
- زیبا کلام مفرد، فاطمه (۱۳۸۴). مکتب فلسفی لیبرالیسم آموزشی و اسلام. تفرش: انتشارات دانشگاه تفرش. طوسی، خواجه نصیر الدین (۱۳۶۱). اخلاق محتشمی. تهران: انتشارات دانشگاه. نجمی زنجانی، محمد (۱۳۱۹). ابن سینا و تدبیر منزل. تهران: انتشارات مجمع نشریات ناشر. همایی، جلال الدین (۱۳۷۴). منتخب اخلاق ناصری. تهران: نشر هما.

Archive of SID